

DOSYA/DERLEME**ÇOCUK İŞÇİLİĞİ VE BEDENSEL GELİŞİM
ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

İzzet DUYAR*

İnsanlık tarihinin en kara sayfalarından birini, sanayi devrimi sırasında ortaya çıkan işgücü açığını kapatmak üzere madenlere, fabrikalara ve atölyelere doldurulan ve yaşları 4-5'e kadar inen çocukların yaşadıkları acılar oluşturur. Çok ucuza çalıştırılıyor olmaları, makineler arasına kolayca girip çıkabilmeleri, itaatkâr ve kolay yönlendiriliyor olmaları çocuk çalıştırılmasının belli başlı nedenleri arasında yer almaktaydı. Literatürde tarihin bu dilimine çeşitli yönlerden ışık tutan çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte, bu sürecin çocuk sağlığı ve bedeni üzerindeki etkilerini en çarpıcı biçimde **Friedrich Engels'in İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu (1845)** ve **J.M. Tanner'in, History of Human Growth (1981)** adlı çalışmalarında bulmaktayız.

Ekonomik açıdan gelişmiş (merkez) toplumlarda çocuk işçiliği ve emeğinin kullanımının önüne geçmek amacıyla ondokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında bazı önlemler alınmış ve bunlar yakın bir döneme değin hayli etkili olmuştur. Ancak merkez ülkelerde yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren sosyal refah devleti anlayışından vazgeçilip neoliberal politikalar uygulanmasına paralel olarak çocuk işçiliğinin tekrar artışa geçtiği bilinmektedir. Özellikle göçmenlerin ve onların çocuklarının bu artışta temel rolü oynadıkları söylenebilir. Öte yandan Sovyet Bloku'nun çökmesinin ardından Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde çocuk işçiliğinde belirgin artışlar gözlenmiştir (**ILO, 1996**).

Ekonomik açıdan az gelişmiş (çevre) ülkelerde ise çocuk işçiliği geleneksel örüntüsüyle yirminci yüzyılın ortalarına değin devam etmiştir. Ancak söz konusu ekonomilerde bu durum son dönemlerde hızla değişmeye başlamıştır. Bir yandan geleneksel ekonomik ilişkilerin bozulup kapitalist ekonomiyle eklemlenme girişimlerinin sonucu olarak, diğer yandan da ucuz emek arayan uluslararası sermayenin imalat işlerini az gelişmiş ekonomilere kaydırmasının neticesinde sanayi devriminin ilk dönemlerini anımsatan tablolar yaşanmaya başlamıştır.

Çocukların erken yaşlarda çalışmaya başlamaları onların sağlıklarını ve bedensel gelişimlerini ne yönde etkilemektedir? Bu sorunun cevabı ondokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru aranmaya başlansa da -ki bunlar cılız girişimlerdi- yirminci yüzyılın başlangıcıyla birlikte çalışmalar büyük ölçüde durgunluk dönemine girmiştir. Bunun en önemli nedeni, tahmin edileceği gibi, merkez ülkelerde çocuk emeğinin kullanımının önüne geçilmesi ve dolayısıyla bu ülkelerin araştırmacılarının "gözlerinin önünde" böyle bir sorunun olmamasıdır.

Ekonomik açıdan az gelişmiş toplumlarda ise sorun varlığını sürdürmekle birlikte, yukarıda dile getirilen soruya net cevaplar veren çalışmalar maalesef yapılmamıştır. Bunun temel nedeni gelişmiş kapitalist toplumlara eklemlenme çabasındaki çevre ekonomilerin mukteditlerinin gözünde bu tür araştırmaların değersiz addedilmesi, daha doğrusu araştırma sonuçlarının bu kesimin çıkarlarıyla çatışmasıdır. Buna rağmen ekonomik olarak az gelişmiş toplumlarda küçük çaplı da olsa konuya eğilen çalışmalar olduğu görülür. Ancak söz konusu çalışmalar önemli bazı metodolojik eksiklikleri barındırmaktadır. Bu eksikliklerin başında, çalışan çocuklarla aynı/benzer ortamlarda yaşamlarını sürdüren ancak çalışmayan akranlarıyla karşılaştırmaların yapılmaması gelmektedir. Bu nedenle yakın tarihli bazı çalışmalarda, sağlıksız (örneğin toksik maddelerin bulunduğu çalışma ortamları) ve hijyenik olmayan çalışma koşullarında yürütülen araştırmalardan elde edilen veriler dışta tutulursa, çalışmanın, çocukların bedensel gelişimlerini etkilemediği yönünde bulgulara ulaşılmıştır (ör. **Rosario ve Bonga, 2000**).

Durum gerçekten böyle midir? Yani çalışmak ve fiziksel yüklenmelere maruz kalmak, henüz gelişme çağındaki olan çocuk ve ergenlerin bedenlerinde herhangi bir iz bırakmamakta mıdır? Yoksa tersine, erken yaşta çalışmaya başlamak ve çeşitli fiziksel yüklenmelere maruz kalmak bedensel yapıda bazı tahribatlara ya da istenmedik değişimlere yol açmakta mıdır? Bu sorulara cevap aramak

*Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü

üzere 1999–2000 yıllarında Ankara’da İskitler ve Sitelер’de çeşitli işkollarında çırak olarak çalışan erkek çocuklar üzerinde tarafımızca bir çalışma yürütülmüştür. Araştırma sonuçlarını daha güvenilir kılabilmek amacıyla çalışma grubuna ek olarak ayrıca bir karşılaştırma (kontrol) grubu da oluşturulmuştur. Bu grubu oluşturmak için çırakların yaşadığı gecekondu bölgelerindeki okullara gidilmiş ve çalışmayan öğrencilerle görüşülmüştür. Çıraklarla ve okula devam eden ergenlerle yapılan görüşmelerde önce ailelerin sosyal, ekonomik ve demografik özelliklerine ilişkin bilgiler edinilmiş, ardından da genel sağlık ve beslenme durumunu ortaya koyan antropometrik ölçüler alınmıştır. Bunlara ek olarak, çırakların çalışma yaşamları hakkında bilgiler de derlenmiştir. Ulaşılan bilgi ve bulgular bir kitap aracılığıyla okuyucuya sunulmuştur (Duyar ve Özener, 2003). Bu kısa yazıda, söz konusu çalışmanın bulguları esas alınarak, erken yaşta çalışmaya başlayan çocukların bedensel yapılarında ne tür değişimler meydana geldiği konusu ele alınacak ve çalışmanın bulguları güncel literatür verileri ışığında tartışılacaktır.

Çalışan Çocuk ve Gençlerin Sosyal ve Demografik Özellikleri

Birinci grubu yaşları 14–18 arasında değişen 532 erkek çırak oluşturmuştur (Tablo 1). Çırakların tamamına yakını Ankara’nın yoksul semtlerinde oturmakta ve yarıdan fazlası (%55,5) gecekonduda yaşamlarını sürdürmektedir. Çırakların önemli bir bölümü (%91,7) oto tamiri, kaporta, kaynak, torna-tesviye gibi emek-yoğun işlerde çalışmaktadırlar. Geriye kalan %8,3’lük kesim ise berberlik, kuaförlük gibi uzun süre ayakta kalmayı gerektiren işlerde çalışmaktadır. İncelediğimiz grupta çıraklar ortalama olarak 13,4 yaşında çalışmaya başlamakla birlikte 7 yaşından beri iş yaşamında yer alanlar bulunmaktadır. Günlük çalışma saatleri yasal sürelerin (günde 7,5 saat) hayli üzerindedir. Örneklemimizde çıraklar günde ortalama 10,6 saat çalışmaktadırlar.

Tablo 1. İncelenen bireylerin yaş dilimlerine göre dağılımı

Yaş grubu (Yıl)	Çalışanlar (Çıraklar)	Çalışmayanlar (Öğrenciler)
14	105	93
15	111	93
16	104	93
17	105	86
18	107	86
Toplam	532	451

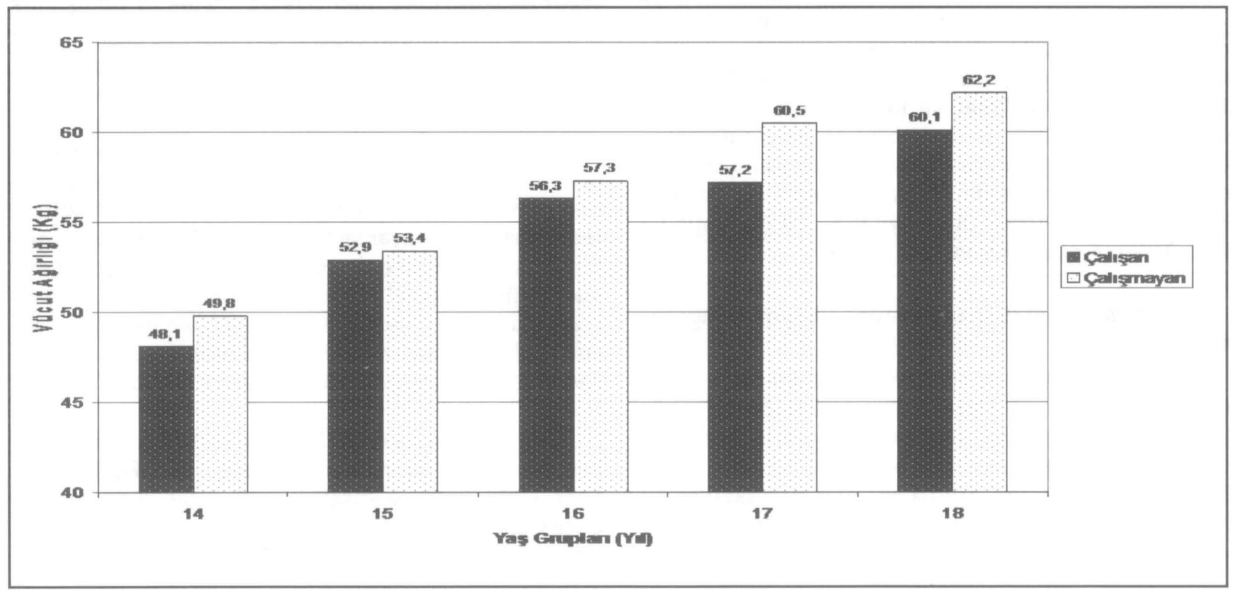
Çalışan çocuklarla benzer ortamlarda yaşayan ve yaklaşık aynı sosyoekonomik özelliklere sahip olmalarına özen gösterilerek seçilen öğrencilerin (kontrol grubu) sayısı ise 451’dir (Tablo 1). Çıraklara benzer şekilde öğrenciler de 14–18 yaşları arasındadır ve yaş gruplarına düşen birey sayısı açısından yaklaşık eşit bir dağılım söz konusudur. Çalışmayan grup da büyük ölçüde yoksul mahallelerde yaşamaktadır. Örneğin gecekonduda yaşayanların oranı %60,1’dir. Her iki grubun diğer demografik ve sosyoekonomik özellikleri (anne mesleği ve eğitim durumu, baba mesleği ve eğitim durumu, hanehalkı sayısı, kardeş sayısı, oturlan evin nitelikleri) incelenmiş ve ulaşılan bulgular yukarıda belirtilen kaynakta ayrıntılı olarak verilmiştir (Duyar ve Özener, 2003).

Çalışmanın Vücut Ağırlığına Etkileri

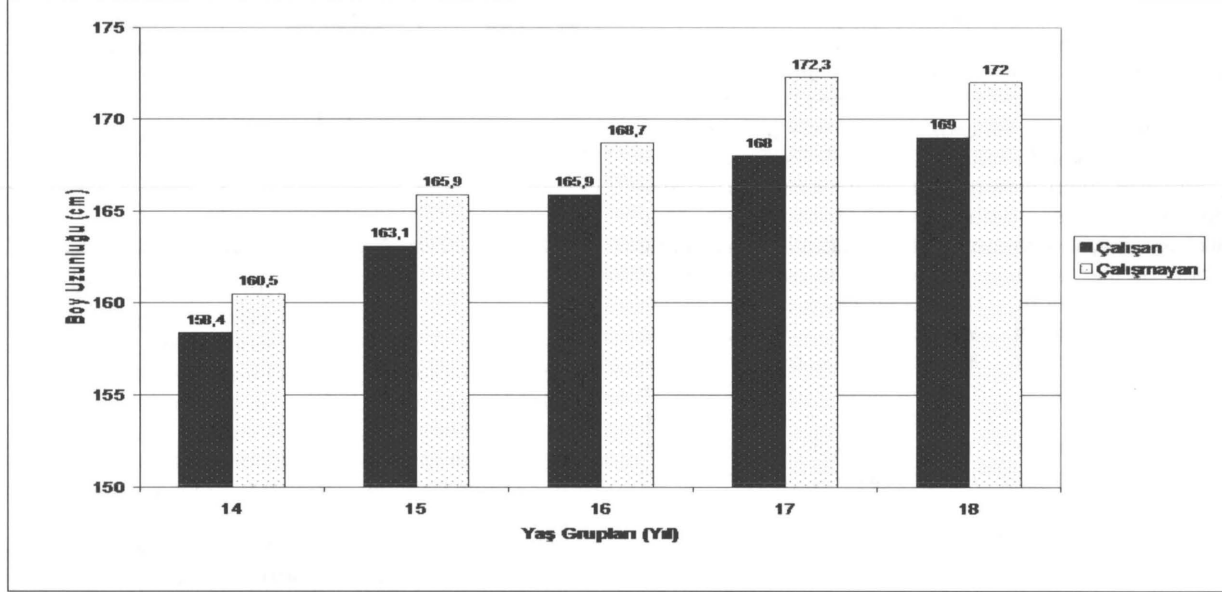
Bedensel gelişimi takip etmede en yaygın olarak kullanılan iki antropometrik değişkenden biri vücut ağırlığıdır. Bu değişken aynı zamanda kişinin beslenme ve genel sağlık durumu hakkında da bilgiler verir. Çocuk işçiliğinin ağırlık üzerine etkilerini anlamamız konusunda Şekil 1’de verilen grafik bize yardımcı olmaktadır. Grafikte çalışan ergenler ile okula devam eden yaşlıların değerleri yer almaktadır.

Bu verilerden, çalışan çocuk ve gençlerin çalışmayan emsallerinden daha düşük kiloya sahip oldukları açıkça

Şekil 1. Çalışan ve çalışmayan çocukların vücut ağırlığı değerlerinin (kg) karşılaştırılması

Şekil 2. Çalışan ve çalışmayan çocukların boy uzunluğu değerlerinin (cm) karşılaştırılması.

görülmektedir. Bu fark yaş gruplarına göre yaklaşık olarak 1–5 kg arasında değişmektedir. Burada dikkati çeken diğer bir durum da, iki grup arasındaki farklılığın ilerleyen yaşla birlikte artma eğiliminde olmasıdır. Buna dayanarak, çalışma geçmişi daha eskiye uzandıkça çalışan kesimle çalışmayan kesim arasındaki ağırlık farkının daha belirgin hale geldiğini söyleyebiliriz.

Araştırma kapsamında incelenen bireylerin vücut ağırlığı yönünden gelişimleri ayrıca z-skorları yardımıyla da değerlendirilmiştir (Özener ve Duyar, 2004; Duyar ve Özener, 2005). CDC 2000 değerleri (Kuczmarski ve diğ., 2002) dikkate alınarak yapılan hesaplamalar, örneklemimizdeki çırakların % 29,9'unun "hafif" veya "orta" düzeyde malnutrisyonlu olduğunu ortaya koymuştur. Okula devam eden grupta ise bu oran bir miktar daha düşüktür (% 27,5).

Türkiye'de çalışan çocuklar üzerine yapılan diğer çalışmalarda da yukarıdaki bulguları destekler nitelikte sonuçlara ulaşılmıştır (Özarlan ve Güneşli, 1983; Fişek, 1986; Fırat, 1998; Polat ve Köseli). Çocuk emeğinin yaygın olduğu ülkelerde de benzer biçimde çalışmanın vücut ağırlığı gelişimini yavaşlattığına dair sonuç bildiren çalışmalar bulunmaktadır. Bunların önemli bir bölümü Hindistan'da yapılmıştır (Raina ve diğ., 1990; Singh ve diğ., 1996; Ambadekar ve diğ., 1999).

Çalışmak Vücudun Uzunlamasına Gelişimini Engeller mi?

Bir önceki başlıkta ele aldığımız vücut ağırlığı bedenün toplam kütlelerini yansıtırken boy uzunluğu bedenün uzunlamasına gelişimi hakkında fikir verir. Bedensel gelişimi yavaşlatan herhangi bir baskı, hastalık ya da beslenme yetersizliği ağırlık ve boy değişkenlerine bakılarak tespit edilebilir. Bu anlamda, bir bireyin yalnızca vücut ağırlığında bir gerilik söz konusuysa bunun yakın

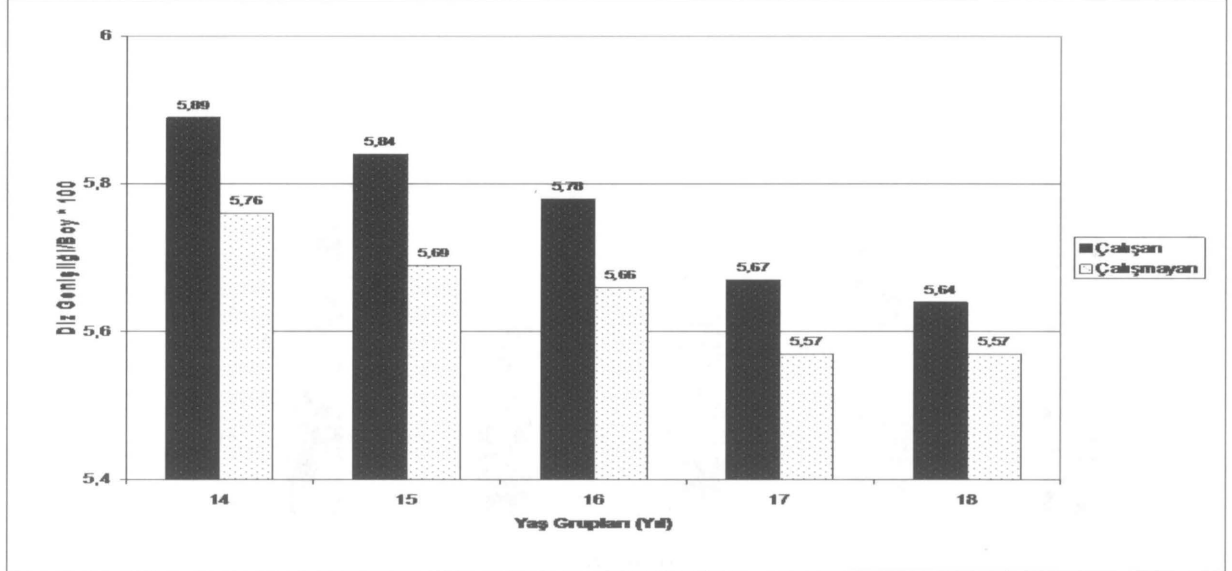
geçmişte meydana gelen bir nedene (ya da nedenlere), boy uzunluğunda bir gerilik varsa bunun uzun bir geçmişe dayandığı çıkarılması yapılabilir.

Şekil 2'de çalışan çocuk ve gençlerin boy uzunluğu değerlerinin okula devam eden yaşlılarıyla karşılaştırılması yer almaktadır. Buradan da görüleceği gibi çalışan kesim boy uzunluğu yönünden bariz biçimde kısadır. Bu kısalık yaş gruplarına göre yaklaşık olarak 2–4 cm arasında değişmektedir. Vücut ağırlığında olduğu gibi boy uzunluğu yönünden de iki grup arasındaki fark yaşın ilerlemesine paralel olarak artmaktadır. Yaş ilerledikçe gruplar arasındaki farkın artmış olması, çalışan çocuklardaki boy kısalığının kronikleştiği anlamına gelmektedir.

Boy uzunluğu insan bedeninin daha uzun süreli kaydını tuttuğuna göre, çalışma geçmişi bu değişkene daha fazla yansımış olmalıdır. Gerçekten de çalışan çocukların CDC 2000 referanslarına göre değerlendirilmesi sonucunda ortalama z-skorlarının çıraklar için –0,94 ve okula devam eden grup için –0,54 olduğu görülür. Bu veriler çırakların boy gelişimi yönünden çalışmayan yaşlılarının hayli gerisinde kaldığını açıkça ortaya koymaktadır. Boy uzunluğu dikkate alınarak yapılan malnutrisyon (hafif + orta + şiddetli) değerlendirilmesinde çalışan çocuklarda oranın %44,7 iken, çalışmayan kesimde %29,3 olduğu tespit edilmiştir (Duyar ve Özener, 2005). Görüldüğü gibi boy uzunluğu dikkate alınarak yapılan malnutrisyon oranı, vücut ağırlığı temel alınarak hesaplanan malnutrisyon oranından daha yüksektir. Bu bulgular, çalışma koşullarının vücut ağırlığından ziyade boy (uzunlamasına gelişim) üzerinde etkili olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Çalışan çocuk ve ergenlerin boyca daha kısa kaldıkları hem ülkemizde (Özarlan ve Güneşli, 1983; Fişek, 1986; Fırat, 1998; Polat ve Köseli) hem de diğer ülkelerde daha önce yapılan çalışmalarda da ortaya konmuştur (Raina ve diğ., 1990; Singh ve diğ., 1996; Ambadekar ve diğ.,

Şekil 3. Çalışan ve çalışmayan ergenlerde diz uzunluğu/boy oranı değerlerinin (%) karşılaştırılması.

1999). Ancak çalışan-çalışmayan farkının diğer ülkelerle karşılaştırılması sonucunda Türkiye'deki farkın daha düşük seviyede olduğu tespit edilmiştir (Özener ve Duyar, 2004).

Çalışan Çocuk ve Gençlerde Ekstremitte Gelişimi

Vücut ağırlığı ve boy değerleri, çalışan kesimin bu değişkenler yönünden geri kaldığını açıkça ortaya koymaktadır. Ancak bu gözlemler ekstremitte gelişimi için de geçerli midir? Bu soruya yanıt bulabilmek için sözgelimi diz genişliğinin boya oranına başvurabiliriz. Ancak burada mutlak değerleri kullanmak bizi yanlış sonuçlara götürebilir. Çünkü yukarıda da gördüğümüz gibi, okula devam eden çocuklar zaten iri yapıdadırlar. Bu nedenle iki grup arasındaki farklılıkları ancak vücudun geneline (burada boy uzunluğu kullanılmıştır) oranlayarak daha sağlıklı sonuçlara ulaşabiliriz.

Çalışan ve çalışmayan ergenlerde diz genişliğinin boya oranı (yüzde olarak) Şekil 3'te verilmiştir. Görüldüğü gibi çalışan çocuk ve gençlerde her yaşta diz görece daha iridir. Bu bulgu, çalışan çocukların vücutlarının çarpık bir gelişim içerisinde olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Diğer bir anlatımla çalışan kesimde bir yandan bedenün uzunlamasına gelişimi kısıtlanırken diğer yandan da enlemesine gelişim hızlanmaktadır. Aynı durum kol ve dirsek bölgesi için de geçerlidir (ayrıntılar için bkz. Duyar ve Özener, 2003).

Çalışmanın vücut üzerinde, özellikle de ekstremiteler üzerinde meydana getirdiği değişimleri ortaya koymada başvurulacak diğer bir değişken de kasılı halde ölçülen kol (pazı) çevresidir. Bu değişken, kol kaslarında meydana gelen hipertofiyi ortaya koymamız açısından önemlidir. Ancak bu değerlendirmeyi yaparken yine mutlak değerlerden değil, bu değişkenin vücudun geneline (boy uzunluğu) oranlanmasından hareket etmekte yarar görülmektedir. Şekil 4'ten, pazı bölgesindeki kas ve kemik bileşenlerinin (yağ miktarı göz ardı edilerek) çalışan

kesimde bariz biçimde fazla olduğu sonucuna ulaşmaktayız. Çalışan çocuklarda bu tür bir hipertrofinin görülmesi, bu bireylerin erken yaşlarda kaldırabileceklerinden fazla oranda bir fiziksel yüklenmeyle karşı karşıya oldukları anlamına gelmektedir.

Çalışan Çocuk ve Gençlerde Enerji Birikimi

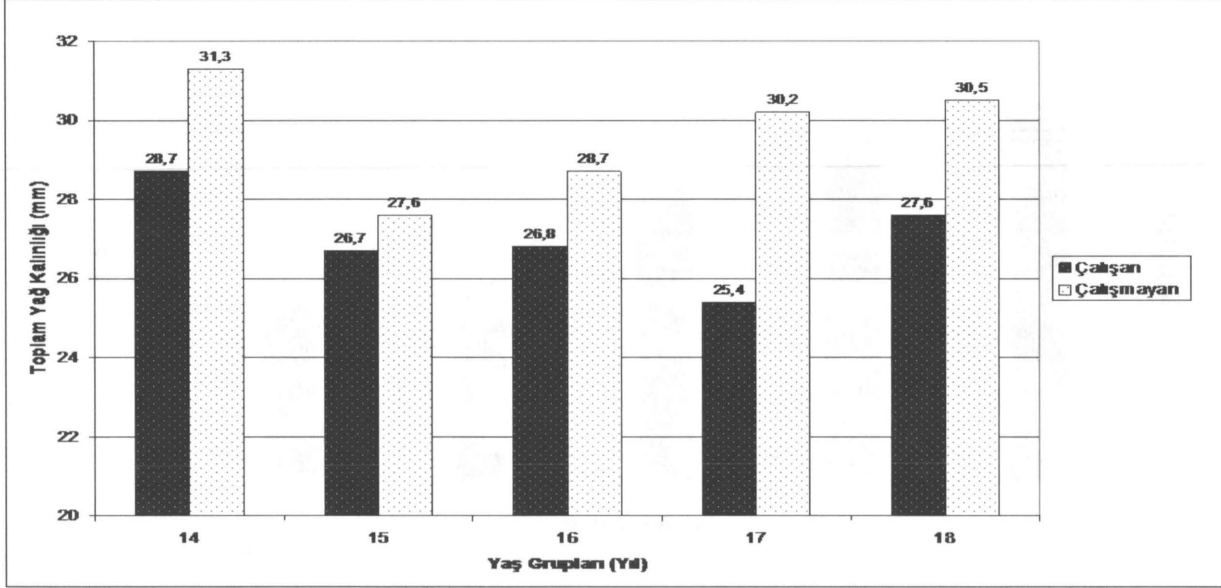
Beslenme araştırmalarında kişilerin enerji rezervleri değerlendirilirken göz önüne alınan ölçülerden bir diğeri deri altı yağ kalınlığıdır. Bebek, çocuk ve ergenlik çağındaki bireylerde vücutta belli bir oranda yağ birikiminin olması büyümenin sağlıklı bir çizgide gerçekleştirilmesi açısından son derece önemlidir. Bu gerekçelerle çalışmamızda bireylerin 6 farklı bölgesinden (triseps, biceps, subskapular, abdominal, suprailyak, supraspinale ve medial baldır) deri kıvrımı kalınlığı değerleri ölçülmüş ve bu değerler toplanarak "toplam deri kıvrımı kalınlığı" değişkeni oluşturulmuştur.

Çalışan çocuk ve gençler incelenen yaş aralığında çalışmayan yaşlılarından daha düşük değerler göstermektedir (Şekil 5). Bu bulgular, çalışan kesimin vücudunda daha az enerji birikimi olduğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar günümüz toplumlarında şişmanlığın arttığı gözlemine dayanarak bu bulgunun "olumlu" bir yönünün olduğu iddia edilebilirse de, sağlıklı büyüme ve gelişme için vücutta belirli bir enerji rezervinin bulunması gerçeği göz ardı edilmemelidir. Öte yandan, çiraklarda yağ rezervinin az olması alınan enerji ile harcanan arasında bir açığın bulunduğu şeklinde de yorumlanabilir.

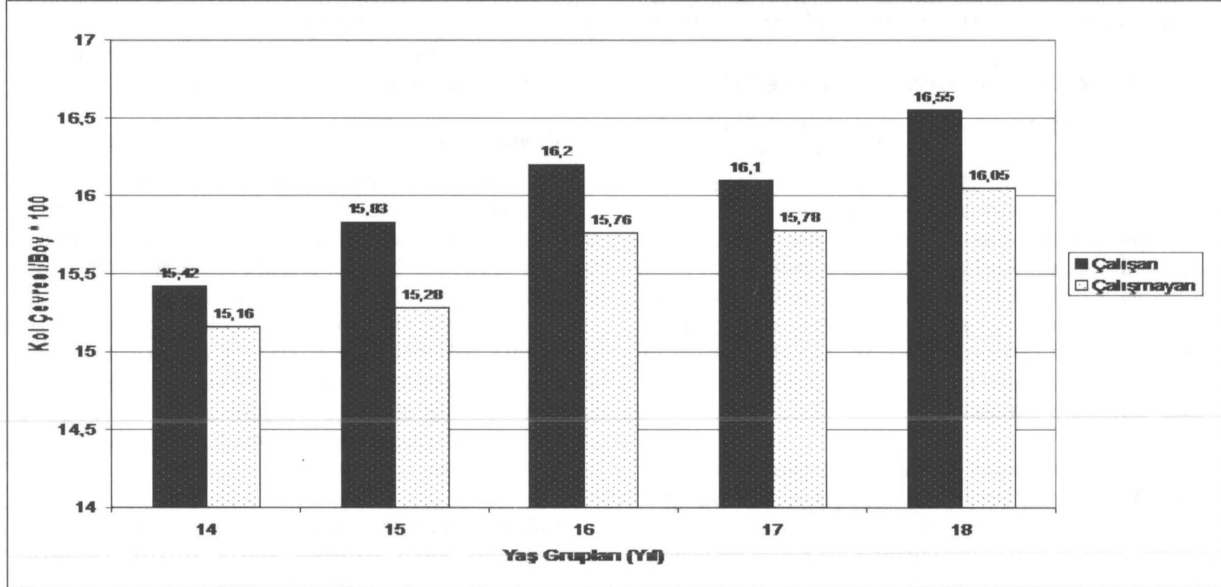
Genel Değerlendirme

Çocuk emeğinin tartışıldığı platformlarda birbirleriyle çatışan iki farklı görüşün mevcut olduğu söylenebilir. İlk görüş, çocukların çalıştırılmasının bedensel ve sosyal gelişime zarar verdiği, dolayısıyla çocuk emeğinin kullanımının/sömürsünün kesinlikle önüne geçilmesi

Şekil 4. Çalışan ve çalışmayan ergenlerde kasılı kol çevresi/boy değerlerinin (%) karşılaştırılması.

Şekil 5. Çalışan ve çalışmayan ergenlerde toplam deri kıvrımı kalınlığı değerleri (mm).

gerektiğini ifade eder. İkinci görüş ise çocukların çalışmasının o kadar da zararlı olmadığı, hem bireyin gelişimi hem de çocuğun topluma kazandırılması açısından yararlı yönlerinin olduğunu savunur. İlk bakışta literatürde her iki görüşe de destek verecek nitelikte çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin ikinci görüşü savunan araştırmacılar, çalışan çocukların fiziksel büyüme ve gelişimlerinin çalışmayan yaşlılarından farklı olmadığı yönünde sonuç bildiren araştırmalardan da destek alarak, çocukların hafif işlerde çalıştırılmasının mahsurlu olmadığını ileri sürerler. Örneğin Uluslar arası Çalışma Örgütü, UNICEF ve Dünya Bankası desteğinde uygulamaya konulan *Understanding Children's Work Project (UCW, 2003a,b,c)* kapsamında Fas, Yemen ve Guatemala'da yürütülen araştırmalarda çalışan çocuklarda iş yaşamından kaynaklanan sağlık problemlerine ya hiç

rastlanmadığı ya da çok az oranda rastlandığı sonucuna ulaşılmıştır. Mısır ve Filipinler'de yapılan araştırmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Graitcer ve Lerer, 2000).

Bu iddialara birkaç noktadan itiraz edilebilir. Birincisi, çalışan çocukların bedensel gelişimleri çalışmaktan dolayı gerçekten zarar görmemekte ya da bu koşullardan etkilenmemekte midir? Gerek bizim burada sunduğumuz bulgular gerekse yukarıda gönderme yaptığımız çalışmalar bunun aksini işaret etmektedir. Yani çalışmak ve erken yaşlarda iş yaşamında yer almak çocukların bedensel gelişimlerini engellemekte, adeta onları "ezmekte"dir. Ekstra güç harcamak bir yandan uzunlamasına gelişimi sekteye uğrattırırken diğer yandan da kemiklerin ve kasların enlemesine aşırı gelişimini tetiklemektedir. Bu süreç sonunda genç bireyler bodur,

kaba bir fiziksel yapıya bürünmektedirler. Üstelik çalışma süresi uzadıkça bu karakterler daha belirgin hale gelmektedir. Öz bir şekilde ifade edersek, sanayide çırak olarak çalışan çocuklar çarpık vücutlu olmaktadır.

Çalışmanın ve iş yaşamının çocuklarda sağlık problemlerine neden olmadığını dile getiren araştırmalarda bir noktanın üzerinde hassasiyetle durulmasında fayda vardır. O da, çalıştırılmak üzere seçilen çocukların daha başlangıçta sağlıklı, gülbüz ve iyi gelişmiş olanlar arasından seçildikleri gerçeğidir. Böyle bir seçim olduğunu **O'Donnell ve mesai arkadaşları (2005)** Vietnam'da tarım işçileri üzerinde yaptıkları çalışmada açıkça ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla çalışan çocuklar ile çalışmayanlar arasında genel sağlık ve bedensel gelişim açısından fark olmadığını ileri süren araştırmacıların, "sağlıklı olan çocukların seçilmesi" olgusunu hesaba katmaları gerektiği ortadadır. Nitekim **Rosati ve Straub (2007)** Guatemala'da yaptıkları çalışmada çocukluk çağında iş yaşamında yer almanın etkilerinin uzun vadede ortaya çıktığını göstermişlerdir.

Öte yandan çalışan çocukların toplumsal yaşama erken yaşlarda adapte oldukları, dolayısıyla çalışmanın sosyalleşme açısından da yararlı olduğu şeklindeki bir görüşün doğruluğu tartışmalıdır. Daha erken yaşlarda yetişkinlerin arasına katılan, kendi yaşdaşlarıyla yeterli sosyal ve beşeri münasebetleri kurmadan erişkinlerin dünyasına dâhil olan, küçük yaşında yetişkin gibi davranan ve dünyaya onların gözünden bakan çocukların ne ölçüde "sağlıklı" bir sosyalleşme süreci geçirdikleri son derece tartışmalıdır.

KAYNAKLAR

Ambadekar NN, Wahab SN, Zodpey SP, Khandait DW. (1999) Effect of child labour on growth of children. *Public Health* 113: 303–306.

Duyar İ, Özener B. (2003) Çalışan Çocuklar: Çarpık Gelişen Bedenler. Ankara: Ütopya.

Duyar İ, Özener B. (2005) Growth and nutritional status of male adolescent laborers in Ankara, Turkey. *Am J Phys Anthropol* 128:693–698.

Engels F. (1974 [1845]) İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu. (Çev. Emre O) İstanbul: Gözlem Yayınları.

Firat M. (1998) 15 Yaş Altı Çalışan Çocuklar İle Aynı Yaş Grubundaki Okuyan Çocukların Sağlık ve Sosyal Yönden Karşılaştırılması. İstanbul: Marmara Üniversitesi Marmara Tıp Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Fişek G. (1986) Çocuk İşçilerin Mediko-Sosyal Sorunları Araştırması (Yayımlanmamış Araştırma Raporu).

Graitcer PL, Lerer LB. (2000) The Impact of Child Labor on Health: Report of a Field Investigation in Egypt. Washington DC: World Bank.

Kuczarski RJ, Ogden CL, Guo SS, Grummer-

Strawn LM, Flegal KM, Mei Z, Wei R, Roche AF, Johnson CL. (2002) 2000 CDC growth charts for the United States: methods and development. *National Center for Health Statistics. Vital Health Stat* 11. p 1–201.

ILO. (1996) Child labour: what is to be done? Document for discussion at the informal tripartite meeting at the ministerial level. Geneva: International Labour Office.

O'Donnell O, Rosati FC, van Doorslaer E. (2005) Health effects of child work: evidence from rural Vietnam. *J Popul Econ* 18:437–467.

Özarlan Ü, Güneşli U. (1983) Antalya sanayi bölgesinde çalışan çırakların enerji harcamaları, beslenme ve sağlık durumları üzerine bir araştırma. *Beslenme ve Diyet Dergisi* 12:57–66.

Özener B, Duyar İ. (2004) Farklı ülkelerde çalışan çocukların büyüme örüntüleri: Z-skorumlarına dayalı bir karşılaştırma. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 21:1–13.

Polat A, Köseli O. (1999) Sanayide çalışan adolesanlarda antropometrik ölçümler. 43. Milli Pediatri Kongresi, 20–23 Eylül 1999, Ankara.

Raina V, Bhan VK, Bhat NA. (1990) Nutritional status of school age girls working in different handicraft centres of Srinagar city. *Br J Ind Med* 47: 502–504.

Rosario DR, Bonga MA. (2000). Child Labor in the Philippines: A Review of Selected Studies and Policy Papers. Manila: University of the Philippines/Austrian Agency for International Development/UNICEF.

Rosati F, Straub R. (2007). Does work during childhood affect the health of Guatemalan adults? *Rev Econ Household* 5:83–94.

Singh MB, Haldiya KR, Yadav SP, Lakshminarayana J, Mathur ML, Sqachdeva R, Beniwal VK. (1996) Nutritional status of school age children of salt-workers in Rajasthan. *Ind J Med Res* 103:304–309.

Tanner JM. (1981) A History of the Study of Human Growth. Cambridge: Cambridge University Press.

UCW. (2003a). Understanding children's work in Morocco. Report prepared for the Understanding Children's Work Project, a joint research initiative of the International Labour Organization, UNICEF and the World Bank.

UCW. (2003b). Understanding children's work in Yemen. Report prepared for the Understanding Children's Work Project, a joint research initiative of the International Labour Organization, UNICEF and the World Bank.

UCW. (2003c). Understanding children's work in Guatemala. Report prepared for the Understanding Children's Work Project, a joint research initiative of the International Labour Organization, UNICEF and the World Bank.